

Λένος Μαυρομμάτης

Ιστορικός Ε.Ι.Ε.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η πατρότητα του όρου Βυζαντινή Ιστορία ανήκει στο γερμανό λόγιο Hieronymus Wolf (ΙΣΤ' αι.) και καθιερώνεται στο διεθνές επιστημονικό κοινό τον ΙΖ' αι., όταν στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΔ' δίνεται σημαντική έμφαση στη μελέτη της ιστορίας του Βυζαντίου και στην ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών. Η σχετικά παράδοξη επινόηση του ονόματος οφειλόταν στην άρνηση των ελληνομαθών και ελληνολατρών δυτικοευρωπαίων μελετητών να αποδώσουν σε ένα κόσμο, τη ρωμαϊκή ταυτότητα, παρ' ότι ο ίδιος μέσα από αυτήν αναγνώριζε τον εαυτό του. Η ρωμαϊκή ιστορία είχε τελειώσει με την κατάλυση του δυτικού *ρωμαϊκού* κράτους και η πολιτική μονάδα, που είχε κέντρο την Κωνσταντινούπολη - Βυζάντιο δεν μπορούσε να θεωρηθεί συνέχεια του *imperium romanum*. Έχει ιδιαίτερο βάρος και σημασία η επιλογή «Βυζάντιο» και η ταυτόχρονη — όπως και για τη Δύση— θεώρηση χιλίων χρόνων ιστορίας ως μεταβατικής περιόδου (Μεσαίωνας) ανάμεσα στην αρχαιότητα και το νεότερο κόσμο. Ο Διαφωτισμός δεν ανέστειλε τη μελέτη του Βυζαντίου, του οποίου όμως αρνήθηκε την ταυτότητα και απέρριψε το σύστημα αξιών ως σκοταδιστικό. Ο Ρομαντισμός έφτιαξε μια καινούργια σχέση και του αναγνώρισε το ρόλο του οχήματος της πνευματικής παραγωγής της αρχαιότητας και την προσφορά του για την ανάπτυξη ενός σημαντικού πολιτισμού¹.

Αυτή την εποχή, που στην Ελλάδα κυριαρχούν οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες, οι λόγιοι με κύριο εκπρόσωπό τους τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, εγκύπτουν στην ιστορία του Βυζαντίου για να αποδείξουν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους και την καθαρότητα της φυλής. Έτσι «ανακαλύπτεται» ο ρόλος του Βυζαντίου ως θεματοφύλακα της κλασικής παιδείας και κιβωτού της ελληνικής ορθοδοξίας, αναγκαία ιδεολογικά στηρίγματα της μαχόμενης Ελλάδας. Οι ιστορικοί της εποχής λειτουργούν ταυτόχρονα ως τιμητές του σύγχρονου εθνικού βίου. Ο Παπαρρηγόπουλος δεν διστάζει να ταυτίσει το Θεμιστοκλή με το Φώτιο, με υπερηφάνεια για τον ελληνισμό

1. Πβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα, 1978, τόμ. α', σελ. 47-75.

τους αλλά και πικρία για την ηθική τους έκπτωση, μοίρα αδυσώπητη του έθνους, προς το οποίο ο ίδιος απευθύνεται προκειμένου να νουθετήσει τους σύγχρονους με αυτόν πολιτικούς άνδρες². Τέλος, η πλειοψηφία των ελλήνων ιστορικών καθώς και των φιλολόγων, αρχαιολόγων, «λαογράφων» κ.λπ. στρατεύεται στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας για να στηρίξει τα δικαιώματα της νεότερης Ελλάδας στο παρελθόν της και το παρόν της.

Παρ' όλο που οι έλληνες ιστορικοί του Βυζαντίου είχαν, και ως ένα μεγάλο βαθμό έχουν και σήμερα, κύριο χαρακτηριστικό τον ελληνοκεντρισμό και οι ευρωπαίοι ήταν κληρονόμοι της αρχαιογνωσίας των περασμένων αιώνων, κατόρθωσαν να αναπτύξουν τη Βυζαντινή Ιστορία ως ιδιαίτερο κλάδο της ιστορικής επιστήμης, ο οποίος διεκδικούσε τη θέση του.

Η σύντομη αυτή αναφορά σε τεσσάρων αιώνων ιστορία της Βυζαντινής Ιστορίας, επιτρέπει να συλλάβουμε τη βραδύτητα και τις αδυναμίες στην εξέλιξη των θεωριών και των μεθόδων της. Οι αδυναμίες αυτές γίνονται πιο έκτυπες, επειδή στις μέρες μας ολοκληρώνεται η εγκατάλειψη της ανθρωπιστικής θεώρησης του παρελθόντος και αναζητείται ο άνθρωπος πίσω από κάθε ιστορικό γεγονός. Έτσι, χωρίς να απεμπολούνται τα κεκτημένα, εγκαταλείπονται η παραδοσιακή ανάγνωση και γραφή της ιστορίας, που ως κύριό τους στόχο έθεταν την καταγραφή των γεγονότων και τη διατύπωση κρίσεων ανάλογα με τον ηθικό κώδικα της εποχής, επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος του ιστορικού ως προς το αντικείμενο της επιστήμης του αλλά και μέσα στην κοινωνία καθώς και ο χώρος ή πιο σωστά το πεδίο του ιστορικού και οι σχέσεις του τόσο με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας όσο και με τις επιστήμες της φύσης. Ακόμη περισσότερο, δοκιμάζονται θεωρίες και μέθοδοι, που διευρύνουν τους ορίζοντες της ιστορικής επιστήμης και αξιοποιούνται στο μέγιστο βαθμό η ποσότητα και η ποιότητα των πληροφοριών, που είτε υπάρχουν στη διάθεση του ιστορικού είτε τον οδηγούν στην ανάπτυξη νέων, συχνά μέσα από τις κατακτήσεις των άλλων επιστημών.

Ο ιστορικός δεν είναι άμοιρος της θεωρίας και των μεθόδων, που επιλέγει για να προσεγγίσει ένα ιστορικό γεγονός όντας ο ίδιος φορέας συγκεκριμένης ιδεολογίας. Συχνά, συνειδητά ή ασυνειδητά, παρεμβαίνει στην ανάγνωση της πληροφορίας και προβάλλει πάνω της αυτό που θέλει να

2. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, 1932, τόμ. γ', σελ. 311: «Ο Θεμιστοκλής και ο Φώτιος υπερεμάχησαν αμφότεροι υπέρ της ανεξαρτησίας του έθνους ... ουδέτερος είχε δυστυχώς αποχρώσαν την ηθικήν εκείνην δύναμιν, ήτις αποτελεί την κυριωτάτην του δημοσίου ανδρός αρετήν ... αλλά τα έθνη τα παραδίδοντα την τύχην αυτών εις άνδρας μη έχοντας την αρετήν εκείνην δύνανται άραγε να συντηρηθώσι και να ευδαιμονήσωσι; Ζήτημα καίριον δια το μέλλον ημών...»

της εκμαιεύσει. Έτσι, αναγνωρίζουμε δύο ειδών αναγνώσεις και γραφές της ιστορίας:

- α) αυτή που περιορίζεται στην επίπεδη αποτύπωση της ακολουθίας των συμβάντων μέσα στο χρόνο και που παραμένει το καταφύγιο των συντηρητικότερων εκφραστών της ιστορικής επιστήμης.
- β) αυτή που ανιχνεύει σχέσεις και αιτιολόγηση των ιστορικών συμβάντων.

Για τους ιστορικούς της πρώτης κατηγορίας η αναζήτηση ή η αμφισβήτηση της ιστορίας ως γίνεσθαι και ως επιστήμης σημαίνει ταυτόχρονα την αμφισβήτηση των αξιών εκείνων, που απορρέουν από τη γενικότερη ιδεολογική τους τοποθέτηση.

Αν την ανθρωπιστική αντίληψη για την ιστορία διαδέχθηκε εκείνη που αναζητεί τον άνθρωπο, δε σημαίνει ότι δεν έχουν διαμορφωθεί μέσα στην αντίληψη αυτή διάφορες απόψεις για το ρόλο του ανθρώπου στην ιστορική διαδικασία, στο ιστορικό γίνεσθαι. Σχηματικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον κύριες και ακραίες τάσεις:

- α) αυτή που δέχεται ότι η ιστορική εξέλιξη είναι ανεξάρτητη από τη βούληση του ανθρώπου και καθορίζεται από παράγοντες, δυνάμεις έξω από αυτόν (Θεός, Φύση, συλλογικό ή ατομικό ασυνείδητο κ.λπ.)
- β) αυτή που δέχεται ότι η ιστορία είναι αποτέλεσμα της συνειδητής δράσης του ανθρώπου.

Στο διάλογο των ιστορικών της εποχής μας, στις επιλογές που κάνουν, είτε αναφερόμενοι στην Ιστορία γενικά είτε ασκώντας την ιστορική έρευνα, και μέσα στις ποικίλες εκφράσεις και διασταυρώσεις των θέσεων, ο ιστορικός του Βυζαντίου αρχίζει να μετέχει με αμηχανία. Αμηχανία, που οφείλεται ενδεχόμενα στο ότι θητεύει ακόμη στην περίοδο της αυτάρκειας, την οποία όμως η ιστορική επιστήμη στο σύνολό της έχει σημαντικά αποβάλλει, εγκαταλείποντας τον ηγεμονισμό της, πάνω στις άλλες επιστήμες, επειδή συνειδητοποιεί ότι το έργο του ιστορικού δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά με ένα consensus για θεωρίες και μεθόδους με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας.

3. Συνοδευμένο από την τραγικότητα και τη μοναδικότητά του, παραμένει γόνιμος οδηγός για τη σχέση ιστορικού-Ιστορίας το έργο του M. Bloch, *Apologie pour l'Histoire ou métier d'historien*, Paris, 1974 (την έκδοση αυτή προλογίζει άλλος σημαντικός ιστορικός του Μεσαίωνα, ο G. Duby). Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία παραθέτω ενδεικτικά: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, Paris, 1973 και το συλλογικό τρίτομο έργο υπό τη διεύθυνση των J. Le Goff - P. Nora, *Faire de l'Historien*, Paris, 1975.

Το Βυζάντιο παραμένει ως ένα μεγάλο βαθμό ένας άγνωστος χώρος, για τον οποίον πρόσφατα οι ιστορικοί άρχισαν να διατυπώνουν ερωτήματα, τα οποία έχουν ήδη τεθεί για το Δυτικό Μεσαίωνα, το Ισλάμ και την Άπω Ανατολή. Αυτό οφείλεται κυρίως στις δυσκολίες, που ο σημερινός ιστορικός αντιμετωπίζει, μια και οι προηγούμενες γενιές του κληροδότησαν μια ορισμένη αντίληψη για τη Βυζαντινή Ιστορία και ένα υλικό επεξεργασμένο έτσι ώστε να αποκρίνεται αποκλειστικά και μόνο σε εκείνη την αντίληψη. Ακόμη, μια σειρά παραγόντων, που συχνά βρίσκονται έξω από τη βούληση του ιστορικού, δρούν ανασταλτικά.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι ερευνητές παραμένουν εγκλωβισμένοι στην παραδοσιακή ανάγνωση του υλικού. Η ακόμη διάσπαρτη πληροφορία αναγκάζει τους οπωσδήποτε ολιγάριθμους ιστορικούς του Βυζαντίου να αφιερωθούν στη συλλογή και επεξεργασία του υλικού, αναπτύσσοντας τις λεγόμενες «βοηθητικές επιστήμες» (διπλωματική, νομισματική, επιγραφική, κωδικολογία κ.λπ.), όπου κυριαρχεί ως optimum η κατασκευή τυπολογίας, της οποίας βέβαια δεν αμφισβητεί κανείς τη σημασία και ιδιαίτερα στις πρώτες φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας. Έτσι, οι ιστορικοί συχνά παγιδεύονται στην προαγωγή και την αυτονόμηση των κλάδων αυτών, οι οποίοι συνήθως δεν επικοινωνούν καν μεταξύ τους, χωρίς να επιχειρούν να περάσουν, με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από το υλικό που οι ίδιοι επεξεργάζονται, στο χώρο της Ιστορίας.

Μεγάλο μέρος του υλικού είναι κακά εκδεδομένο, απροσπέλαστο ή άγνωστο. Η ιδιαιτερότητα των ιστορικών τυχών των Βαλκανίων δεν επέτρεψε να φθάσει ως εμάς η γραπτή εκείνη πληροφόρηση, που θα έκανε με σχετική ευχέρεια προσπελάσιμη στην ιστορική έρευνα την οργάνωση της μεσαιωνικής κοινωνίας και της οικονομίας της. Αυτό αφορά κυρίως τα έγγραφα της καθημερινής πρακτικής (φορολογικές απογραφές, πωλήσεις δωρεές, διαθήκες κ.λπ.), αυθεντικούς μάρτυρες των γεγονότων. Οι μελετητές των εγγράφων παρέχουν στην επιστημονική κοινότητα το υλικό με βραδείς ρυθμούς. Έτσι, ο ιστορικός του Βυζαντίου δεν έχει ποτέ την

4. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκέψεις και θέσεις του J. Topolski, Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας, Αθήνα, 1983.

5. Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο οι ιστορικοί του Δυτικού Μεσαίωνα έχουν επιχειρήσει να προσεγγίσουν από ποικίλες οπτικές γωνίες, τα προβλήματα με αφετηρία πάντα μια νέα ανάγνωση των πηγών. Περιορίζομαι να παραπέμψω στο δίτομο έργο του R. Fossier, *Enfance de l' Europe*, Paris, 1982, όπου ο αναγνώστης μπορεί να βρει πλούσια βιβλιογραφία για το Μεσαίωνα. Για την αμέσως μετά το Μεσαίωνα περίοδο, πολύτιμο δείγμα γραφής αποτελεί το τρίτομο έργο του F. Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme*, Paris, 1979.

άνεση, που έχει ο ιστορικός του δυτικού μεσαίωνα, να κινηθεί μέσα σε συστηματοποιημένες πληροφορίες, που η κρίσιμη μάζα τους επιτρέπει χειρισμούς τέτοιους, ώστε να γίνεται σχετικά δυνατή η ασφαλής συσχέτιση των στοιχείων με στόχο την ανασύσταση του ιστορικού γίνεσθαι. Αυτός, είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο μόλις τώρα επιχειρείται η εισαγωγή της μέτρησης, δηλαδή της ποσοτικής ιστορίας για τη βυζαντινή περίοδο. Ο μικρός συνολικά αριθμός των εγγράφων της καθημερινής πρακτικής, τα οποία καλύπτουν περίπου έξι αιώνες και αφορούν σε ορισμένες μόνο περιοχές και κυρίως η έλλειψη ποικιλίας στην πληροφορία καθιστούν δυσχερή την ποσοτική μέτρηση (στατιστική, δημογραφική, φορολογική κ.λπ.). Εξάλλου, ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει γνώσεις για την οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας, τις οποίες ακόμη ο ιστορικός δε διαθέτει, είτε διότι δεν έχει ανεύρει την απαραίτητη πληροφορία, είτε διότι δεν έχει επεξεργασθεί την ήδη υπάρχουσα (π.χ. ύπαρξη και οργάνωση κτηματολογίου, φιλοσοφία φορολογικής κλίμακας).

Οι ιστορικοί του δυτικού μεσαίωνα παρ' ότι διαθέτουν άπειρα περισσότερα έγγραφα και πληροφορίες βρίσκουν συχνά και αυτοί εμπόδια στη συσχέτισή τους. Τα μεγέθη όμως είναι εντυπωσιακά για τον ιστορικό του Βυζαντίου: π.χ. οι πληροφορίες που περιέχονται στις *tratte* της Φλωρεντίας (κατάλογοι φλωρεντιανών πολιτών υποψηφίων για την ανάληψη κρατικών λειτουργημάτων) και οι οποίες εδώ και μερικά χρόνια είναι αντικείμενο επεξεργασίας μέσω της πληροφορικής (Πανεπιστήμιο του Harvard), ανέρχονται σε εκατομμύρια ήδη μέχρι το 1530⁶. Δεύτερο επίσης εντυπωσιακό παράδειγμα είναι ότι μόνο για την περίοδο 1457-1509 διασώθηκαν στην Πίζα και αποτελούν αντικείμενο έρευνας μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή 21000 πράξεις βαφτίσεων (Πανεπιστήμιο του Münster)⁷.

Χωρίς να παγιδευθεί ο ιστορικός στη μαγεία των μεγεθών που θα τον οδηγούσε ενδεχόμενα στην επιλογή της θετικιστικής μεθοδολογίας, η οποία απορρέει από την αντίληψη ότι η πρόοδος στη γνώση του παρελθόντος συμβαδίζει με την απλή αύξηση των παρατηρήσεων, δηλαδή του αριθμού των ιστορικών γεγονότων, πράγμα που οδηγεί στη συμβαντολογική ιστορία, δεν μπορεί, προκειμένου για το Βυζάντιο, παρά να δηλώσει μια βασική αδυναμία, δηλαδή την απουσία μεγάλου αριθμού πληροφοριών.

Στην αποτίμηση των δυσχερειών για την προσπέλαση των όσων και

6. Βλ. *Le Médiéviste et l'ordinateur*, Paris, No 4, 1980, σελ. 2-3.

7. Βλ. *Le Médiéviste et l'ordinateur*, Paris, No 4, 1980, σελ. 3-9. Άλλες πληροφορίες για τη χρήση και τις δυνατότητες της πληροφορικής για το Μεσαίωνα μπορεί κανείς να αναζητήσει στην ίδια σειρά (έκδοση E.H.E.S.S. - I.R.H.T. - E.R.A 173, Paris). Βλ. και υποσημ. 9.

όποιων σωζομένων αρχείων, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ακόμη μία, η οποία οφείλεται στο ότι ο κύριος όγκος τους είναι συγκεντρωμένος στον Άθω και αποτελούν ζωντανά κομμάτια της Ορθοδοξίας και αναπόσπαστα στοιχεία της ζωής των μοναστηριών.

Παρ' ότι το Βυζάντιο άφησε σημαντική σε ποσότητα και ποιότητα γραπτή πνευματική παραγωγή, το υλικό σε μεγάλο βαθμό παραμένει ακόμη αντικείμενο μελέτης των θεολόγων και των φιλολόγων με αποτέλεσμα ο ιστορικός να είναι μέχρι σήμερα δέσμιος μιας σιωπηρής σύμβασης, ότι μία σειρά πηγών είναι έξω από το πεδίο της δράσης του, περιοριζόμενος αυστηρά στα καθ' εαυτά ιστορικά κείμενα. Έτσι, ενώ θα μπορούσε από τους βίους των Αγίων να προσεγγισθεί η ιστορία των νοοτροπιών (*histoire des mentalités*), να αντληθεί πληροφορία για τον κοινωνικό και οικολογικό περίγυρο του Αγίου, τις συνθήκες του υλικού βίου, τη γλώσσα κ.λπ. τώρα μόλις οι ιστορικοί αποτιμούν τις δυνατότητες που προσφέρονται από πηγές, που είχαν συνηθίσει να αποκαλούν «ήσσονες».

Η τέτοιου είδους διάθεση των γραπτών πληροφοριών οδηγεί τον ιστορικό, προκειμένου να συμπληρώσει ως ένα σημείο τα κενά, να αποταθεί στην αρχαιολογία. Κι εδώ όμως προσκρούει στην αισθητική αντίληψη της αρχαιολογίας για το αντικείμενό της, σύμφωνα με την οποία αναζητείται το μνημείο και όχι η κοινωνία που το παρήγαγε και το χρησιμοποίησε. Έτσι, ο αρχαιολόγος δεν αναζητεί τα κατάλοιπα του υλικού βίου, τα οποία μάλιστα συχνά καταστρέφει οριστικά μπροστά στο δέλεαρ της ανακάλυψης του έργου τέχνης. Στην Ελλάδα ειδικότερα, παρεμβαίνει ένας επί πλεον ανασταλτικός παράγοντας, η «ζωή» του μνημείου, που είναι συνδεδεμένη με την Εκκλησία-Ορθοδοξία. Η όποια, λοιπόν, απόπειρα της Ιστορίας να δει στο μνημείο ή στην εικονογράφηση του την κοινωνία, η οποία το κατασκεύασε, προσκρούει στο λατρευτικό χαρακτήρα του μνημείου και του έργου τέχνης. Η σύζευξη Ιστορίας και Αρχαιολογίας για τη βυζαντινή περίοδο είναι ακόμη σε εκκόλαψη.

Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας του ιστορικού του Βυζαντίου και του αντικειμένου του έχει ξεκινήσει. Οι ιδιαίτερα γόνιμες για τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας δύο τελευταίες δεκαετίες έδρασαν καταλυτικά για τους ιστορικούς, οι οποίοι διαφοροποιούν τη θεώρησή τους και τις μεθόδους τους για την περίοδο και τα φαινόμενα που εξετάζουν. Οι κατακτήσεις της κοινωνιολογίας, της εθνολογίας, της γλωσσολογίας, της ψυχολογίας ή των οικονομικών επιστημών κινητοποιούν τον ιστορικό προς τη διερεύνηση του χώρου του για μία «άλλη» Ιστορία του Βυζαντίου ή όπως δειλά ακόμη λέγεται για όλη

την Ιστορία του Μεσαίωνα⁸ για μία «νέα» Ιστορία, που αναζητεί είτε στη μικρή διάρκεια είτε στη μακρά διάρκεια, εξωεθνικά, να συλλάβει και να ανασυστήσει σε βάθος την ιστορική διαδικασία.

8. Πβ. J. Le Goff, *Pour un autre Moyen-Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*. Paris 1977.